

## ZAPISKI

### OPOMBE K ŠKOFOVSTVU MONSINJORJA LUIGIJA FOGARJA (1924—1936)\*

1. Dosedanja publicistika in zgodovinopisje, ki obravnavata dogajanja v zvezi z odstranitvijo mons. Fogarja iz tržaško-koprske škofije in fašistično kampanjo zoper škofa (Schiffner, Botteri, Apih), vztrajata predvsem na treh ugotovitvah: temačen in nasilen nacionalizem škofovih nasprotnikov (nacionalisti in fašisti); modra in umerjena stališča do slovenskega duhovništva in vernikov, sprejemljiva tudi z vidika okrepitve in zagotovitve navzočnosti italijanstva v deželi, ki jih je škof spodbudil in zagovarjal v obliki zaščite njihovih naravnih pravic; možnost, da bi ta linija, če bi prevladala, »spremenila potek zgodovine«. V splošnem vidita vso zadevo kot primer nepomirljivosti in torej neizogibnega nesoglasja med cerkvijo (katolicizmom) in fašističnim režimom. Okrepljeni položaj fašističnega režima na mednarodnem torišču in v notranjosti, naj bi vplival na sveto stolico, da je popustila in odrekla podporo mons. Fogarju ter ga odstranila iz Trsta. Osebnost mons. Fogarja je vsekakor prikazana kot izhodišče za nekakšno »pastirsko«, »napredno« usmeritev, odprte stvarnosti tržaškega katolicizma.

2. Takšna interpretacija zasenčuje in zabrisuje vrsto elementov, ki so, kot kaže, bistveni za razumevanje celotne zadeve v drugi luči in torej za njeno vrednotenje in sodbo.

Predvsem je usmeritev mons. Fogarja ocenjena mnogo bolj z vidika fašističnih napadov na škofovo linijo, kakor na osnovi analitičnega preverjanja njegovega dejanskega ravnanja, in sicer s posameznimi dogodki, z opravičevanjem in razlago teh dogodkov, s splošnimi in posebnimi koncepti, ki osvetljujejo v okviru vprašanj religioznega življenja odnose s politično oblastjo glede vprašanja razmerja do treh narodnosti v škofiji (italijanska, slovenska, hrvatska). Označba Fogarjeve usmeritve, kot »modre« »ravnotežne« in »pastirske«, je izredno posplošena, ko se sklicuje na »trajne vrednote« neke koncepcije in na religiozno prakso, ki pa ni raziskana z vidika njenih značilnosti, njene vloge in objektivne teže v notranjosti določenega politično socialnega položaja. Ocena, da gre za »alternativo« fašistični liniji, ostaja torej nedokazana predpostavka,

\* Chiesa e Società, Quaderni di dibattito storico-politico. Trst, marec 1973, zv. 1, str. 2—11. Kolektivno delo: Franco Belci, Fulvio Cante, Orietta Cassano, Marina Ersini, Tristano Matta, Giovanni Miccoli, Anna Millo, Adriana Petronio, M. G. Santoro, G. Valdevit.

Prispevek objavljamo, ker nakazuje nove vidike v obravnavanju pomembnega vprašanja odnosa cerkvenih oblasti do narodnih pravic slovenske in hrvatske manj-

sloneča skoraj izključno na izidu zadeve same, to je na odstranitvi mons. Fogarja iz tržaško-koprske škofije.

Razen tega je spor individualiziran kot nasprotje med dvema dejavnikoma, mons. Fogarjem na eni, in fašisti ter nacionalisti na drugi strani. Če raziskave že ne zamolčijo več ali manj prikrito dejavnost nekaterih eksponentov in pripadnikov klera v korist režimu, fašistom in nacionalistom, z ovaduštvom, stiki s politično oblastjo in podobnim, pa jo vsekakor ocenjujejo predvsem s moralnih vidikov, kot nesrečno osebno podreditev, politično topo, pogojeno s splošnim ozračjem dobe nasilja in tlačenja. Tako so nepopravljivo zabrisana globoka nasprotja, ki so nastajala v notranjosti cerkve in katoliškega sveta, spričo konceptov in prakse v verskem življenju, stališč svete stolice in cerkvene hierarhije do fašizma, spričo konkordata in temeljite politične povezave. Ta je sledila po odstranitvi nasprotij glede Katoliške akcije leta 1931 in se je pozneje okrepila zaradi etiopske vojne in komunistične »nevarnosti« v Evropi, ki se je kazala z ustanovitvijo ljudskih front. Nasprotja so tembolj zabrisana, ko gre za narodnostno mešano deželo, za ozemlje, kjer je živo tradicionalno sklicevanje na naravne pravice in spoštovanje obstoječega reda, kjer je že uveljavljena verska posvetitev idej in vrednot kot so »domovina« in »nacija« in kjer je cerkvena organizacija globoko prodrla v politično-socialni red. Ti dejavniki so posebej primerni za povzročitev razkrojev, nasprotij in nesoglasij v cerkvenem telesu samem, česar ni mogoče razložiti z vidika moralnih padcev ali osebnih spodrseljavev in slabosti. Ker niso pojasnjeni, je torej zamegljeno osnovno dejstvo, in sicer da gre za zadeve, ki so globoko posegle v cerkveno življenje in stvarnost. Toda ne toliko zato, ker je vanje vmešan nek škof in ker se končajo z nekim odstopom, temveč zato, ker odpirajo vprašanja o celotni temeljni liniji, ki so jo izbrale cerkvene hierarhije do režima, o splošnih namenih, vrednotah in dejanski praksi, katere nosilec postane prav ta vladajoča duhovščina.

3. Mons. Fogar je bil imenovan za tržaško-koprskega škofa julija 1923, vendar je mesto lahko zasedel šele marca naslednjega leta zaradi nezaupljivosti lokalnega fašizma v zvezi z njegovo domnevno avstrofilsko preteklostjo. Prva leta njegovega pastirstva so potekala hkrati s časom, ko se je fašizem spreminjal v režim. Za tržaško italijansko katoliško gibanje, organizirano v šibko ljudsko stranko, je bil značilen goreč nacionalizem. Proces zatiranja in raznarodovanja slovenskega in hrvaškega prebivalstva se je že začel. To je bil od vsega začetka velik problem lokalnih cerkvenih hierarhij: mnogi duhovniki so bili slovenske ali hrvaške narodnosti, razen tega pa bi z neposredno soudeležbo pri vladni raznarodovalni politiki cerkvene oblasti utegnile zgubiti moč in vpliv nad prebivalstvom. V tem pogledu so značilna navodila, ki jih je

šine v Italiji v dobi fašističnega režima. Hkrati poskuša prevrednotiti dosedanje ocene razmerja med cerkvenimi hierarhijami in politično oblastjo. Razen tega je prav, da se seznanimo z nameni, metodo in dosežki raziskovalcev v sosednji državi, tembolj če gre za obravnavo vprašanj, ki zadevajo slovensko skupnost v Italiji. V predgovoru avtorji opozarjajo, da jih združuje prepričanje o potrebi po radikalni obnovi vrednot sedanje družbe, s čimer je povezana potreba po analizi vloge cerkve pri ohranjanju politične in socialne strukture v Italiji. Namen njihovih raziskav je tudi zbuditi zanimanje širše javnosti za ta vprašanja in pritegniti k razpravi nove sodelavce.

poslal škofu državni sekretar kardinal Gasparri: »Vašemu blagorodnemu in prečastitemu gospostvu je znano, kako so se Slovani iz pokrajin ob novi italijanski meji pogostoma pritoževali zaradi ravnanja z duhovniki in verniki njihove narodnosti na italijanskem ozemlju. Potrebno je... da cerkvene oblasti v Julijski krajini ravnajo s čim večjo pozornostjo in previdnostjo, izogniti se morajo nevarnosti, da bi njihova dejanja postala predmet zmotnega tolmačenja, ki bi utegnilo v očeh javnosti prikazati cerkvene oblasti kot solidarne s civilnimi oblastmi v morebitnih ukrepih zoper drugorodne elemente. To je zlasti pomembno, ko gre za uporabo materinega jezika. Zato sveta stolica priporoča Vašemu gospostvu, kakor tudi drugim ordinariatom te cerkvene pokrajine, da zadovoljivo poskrbi za pridige in verouk v slovanskem jeziku, tam kjer žive ljudje z različnimi ali samo slovanskimi jeziki.«<sup>1</sup>

Na tej podlagi se je poskušal gibati mons. Fogar v naslednjih letih, s tem da je izkoriščal tudi nekatere privilegije, ki jih je dobila cerkev glede verskega pouka v nižjih razredih osnovnih šol, v katerih je bila dopuščena uporaba jezika, ki je bil v rabi v določenem kraju. Pritiskal je tudi na državni sekretariat, da bi podprl pri Mussoliniju stališče o oportunisti; tako za vero kot za Italijo, ohraniti in ščititi ta privilegij, ki so ga sistematično ogrožale lokalne pobude.<sup>2</sup> Vendar je v škofovih razmerjih s krajevnimi oblastmi takoj opazna različica, ki je izredno pomembna: »Hrvatje in Slovenci ne morejo postati čez noč dobri Italijani; najprej je treba torej iz njih narediti dobre državljane. Da bi to dosegli je treba predvsem spoštovati nedotakljivo jezikovno dediščino, na kulturnem in gospodarskem področju pa ne samo dopustiti organizacijo, temveč jo tudi podpirati.«<sup>3</sup>

Očitno je, da gre v tovrstnih razgovorih za taktično potezo: utemeljitve so namreč takšne, da bi utegnile pripraviti sogovornika, da privoli v tisto, kar je bilo v tem trenutku škofu najbolj pri srcu: uporaba slovanskega jezika, ohranitev kulturnih in gospodarskih organizacij »drugorodnega« prebivalstva. Za te organizacije je bila bitka v resnici že zgubljena, pa tudi o uporabi slovanskega in hrvatskega jezika pri pridigah, verouku in verskih obredih, se je čedalje pogosteje razpravljalo. Toda kar je v zvezi z argumentacijo mons. Fogarja (v tem primeru je iz druge roke, toda v naslednjih dokumentih je neposredno njegova) na tem mestu pomembno poudariti, je dejstvo, da ga je prav potreba po taktiki privedla k sprejetju in osvojitvi temeljne premise nasprotni strani: in sicer, da bi morali Slovenci in Hrvatje postati, čeprav postopoma, »dobri Italijani«. Spričo konteksta, v katerega je stavek uvrščen, ga ni mogoče razumeti samo v smislu, da gre za dobre državljane, spoštljive do reda in zakonite oblasti, ustrezno katoliškim načelom, temveč je iz njega jasno razvidno, da gre za raznarodovalno linijo, ki so jo režim in najbolj goreči domači italijanski nacionalisti sistematično uveljavljali. V primerjavi s to linijo se je škofova razlikovala zgolj po previdnejši taktiki, ki naj bi bila vsaj za zdaj manj nasilna in zatiralska. Mimo njegovega namena po vztrajnosti in

<sup>1</sup> Pismo z dne 31. marca 1924, objavljeno v delu L. Čermelja, *Il vescovo Antonio Santin e gli sloveni e croati della diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria*, Ljubljana 1953, stran 15.

<sup>2</sup> Zanimiv dokument o tem je objavljen v delu Margiotta Broglio, *Italia e Santa Sede dalla grande guerra alla conciliazione*. Bari 1966, str. 486 in sl.

<sup>3</sup> To so »navodila« mons. Fogarja, kakor so razvidna iz nekega poročila pazinskega podprefekta dne 25. aprila 1927 puljskemu prefektu o razgovoru s škofom; dokument je objavljen v delu D. Klēna, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri*. Zagreb 1953, str. 70 in sl.

skrajni postopnosti, mimo pozornosti in občutljivosti do vprašanja ne pretrgati s svojo slovensko in hrvatsko duhovščino, braniti jo in ščititi pred vedno pogostejšimi policijskimi ukrepi, bo ta usmeritev navzlic vsemu pot, ki jo bo mons. Fogar ubiral v naslednjih letih.

4. Pastirstvo mon. Fogarja se je končalo z odstopom, ki ga je dal škof po papeževem priporočilu. Škofiji je bil odstop sporočen 31. oktobra 1936. Obsežna javna polemika, ki jo je spremljala razločna zahteva krajevnega in osrednjega tiska po zamenjavi škofa, se je razvila leta 1934 in se je ujemala z nastopom novega tržaškega prefekta skvadrista Carla Tienga, doma iz Adrie. Toda napetosti in nasprotja, tako z istrsko prefekturo (k tej je spadal del škofije) kakor s tožilstvom in političnimi oblastmi v Trstu, so obstajale že prej. Spopad je bil javen, kakor pričajo na primer, poleg mnogih drugih, članki v časopisu *Piccolo* 9. in 11. maja 1928 in zanimiv intervju z »neko osebnostjo katoliškega sveta, zelo blizu mons. Fogarju«, ki je v svojih izjavah poudarila škofovo gradualistično linijo. Za okvire teh nasprotij so značilni tile dokumenti: Fogarjevi spomenici državnemu tožilstvu v Trstu dne 26. maja 1931<sup>4</sup> in neposredno Mussoliniju dne 9. marca 1932,<sup>5</sup> za čas po ostrem spopadu leta 1934, pa Fogarjev ekspoze z dne 15. avgusta 1935 istrskemu prefektu.<sup>6</sup> Do začasnega sporazuma je prišlo februarja 1927 in aprila-maja 1932, toda v splošnem si poročila prefektur in državnega tožilstva v Trstu, ki več ali manj neposredno obravnavajo delovanje mons. Fogarja, slede skoraj nenehoma. (V teh dokumentih so kajpada različice in odtenki, toda našo razpravo to trenutno ne zanima.) Aprila 1931 je mons. Fogarja sprejel Mussolini, od katerega je dobil — ali je vsaj mislil, da je dobil — soglasje za spoštovanje jezikovnih pravic slovenskega in hrvatskega ljudstva v okviru veroizpovedi. V decembru se je škof sestal z Arpinatijem zaradi istih vprašanj in dobil tudi od njega soglasje in obljube za podporo. Vsekakor bi bilo zgrešeno povezovali prihod prefekta Tienga z navzkrižjem med škofom in lokalnimi političnimi oblastmi: s Tiengom so se nasprotja le pospešila, postala javna in so privedla po navideznem obdobju miru (to dobo dejansko obeležujejo dolgotrajna pogajanja med sveto stolico in vlado, ki pa jih ne poznamo natančneje) do skoraj sočasne odstranitve obeh protagonistov. Da bi pravilno razumeli razmere in zaplete tega nesoglasja, moramo poseči, brez zahtev po popolnosti, v nekatere stopnje razvoja, uporabljajoč zlasti nekatere še neobjavljene in nepoznane dokumente, ki jih hrani nacionalni arhiv v Washingtonu (NAW), kopije pa inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja (Istituto per la storia del movimento di liberazione) v Milanu.

5. Med letoma 1926 in 1927 se razvije v deželi, vzporedno z vedno bolj intenzivnim in neusmiljenim raznarodovanjem, obsežna ilegalna dejavnost, tudi teroristična. Nosilca te dejavnosti sta komunistična stranka in slovenske ter hrvatske nacionalistične organizacije. Oblasti in celo dnevni ter osrednji tisk so pogostoma videli v slovenski in hrvatski duhovščini oviro za »asimilacijo drugorodcev«, ali celo osnovno mrežo podpornikov ilegalne dejavnosti slovenskih in hrvatskih nacionalističnih skupin. Dne 12. februarja 1927 je bil v ško-

<sup>4</sup> NAW, (Nacionalni arhiv v Washingtonu), T 586-451 027560-027576, kopijo hrani Inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Milanu.

<sup>5</sup> Objavljena v navedenem Klenovem delu, str. 83-87.

<sup>6</sup> NAW, cit., 027436-027440.

fijskih uradih v Trstu sestanek med škofom, istrskim prefektom in najvišjimi fašističnimi osebnostmi istrske province. Obravnavali so najnovejše »incidente« in soglasno sprejeli tele tri sklepe, zadevajoče »srednjo pot, ki jo je treba ubirati v krajih dvojezičnih občin za zadovoljitev verskih potreb vsega prebivalstva, kakor se pojavljajo v tej dobi etničnih preobrazb«: obdržati samo italijanski jezik pri pridigah in molitvah v župnijah, kjer se je to že uveljavilo; v drugih uvesti pri pridigah »izmenično uporabo italijanskega jezika in krajevnega narečja«; »postopno zamenjati morebitne politikantske duhovnike, najprej tiste, katerim je bilo spričo te dejavnosti odklonjeno italijansko državljanstvo, z duhovniki, ki so z nacionalnega vidika neoporečni«. Sprejeli so še obvezo o vzdrževanju stalnih stikov posvetovalne narave, »s ciljem zavarovati skupne znane interese, tako cerkvene kakor nacionalne«. <sup>7</sup>

Ta dogovor je značilen, ker jasno kaže na nekatere perspektive: mimo očitnega napora za zaščito obstoječe cerkvene strukture je namreč jasno, da škof sprejme dve temeljni postavki nasprotne strani: dejstvo, da dežela preživlja »dobo etničnih preobrazb«, s samo po sebi razumljivo perspektivo radikalne, čeprav dolgotrajnejše raznaroditve »drugorodnega« prebivalstva; zamenjavo duhovnikov »politikantov« z duhovniki, ki so »z nacionalnega vidika neoporečni«. Vendar je politična dejavnost, ki jo je bilo treba preprečiti, ostala docela nedoločena, kar je pozneje pripeljalo do ostrih nesoglasij. Zelo jasno je namreč razvidno, bodisi iz tedanjega tiska (Piccolo, Popolo di Trieste), bodisi iz samih poročil prefektur in državnega tožilstva, da se je uporaba slovenskega in hrvatskega jezika štela kot znak politične protinacionalne dejavnosti, ne glede na dejstva ali ravnanja posameznih duhovnikov. S tem v zvezi je značilno poročilo ministrstva za pravosodje in verske zadeve 30. maja 1931, kjer so povzete obtožbe dvanajstih duhovnikov iz tržaške škofije, ki jih je navedel državni pravdnik pri prizivnem dvoru v Trstu Mandruzzato, ko je zamahteval pri škofu njihovo odstranitev: »A) Aktivna iredentistična propaganda med drugorodnimi ljudstvi, pri kateri nemajhno število duhovnikov izrablja svoj položaj verskega pastirja; dejavnost, ki zbuja v samih prebivalcih, na katere ima kler močan vpliv, sovraštvo do italijanskega naroda in našega režima; B) odnose, ki jih nekateri duhovniki vzdržujejo z iredentističnimi centri onstran meje; C) predvsem pa: uporaba slovanskega jezika pri pridigah, pri verskih obredih, pri cerkvenem petju, pri učenju otrok katekizma; uporaba tega jezika, čeprav zasebno, z verniki zunaj cerkve; širjenje pobožnih knjig, katekizmov ali moralnih, verskih in misijonskih knjižic med verniki, spisanih v slovanskem jeziku; ustanavljanje verskih društev (Marijina družba), v katerih govore in molijo v slovanskem jeziku.« <sup>8</sup>

Očitno je, da sta prvi dve obtožbi, to je že iz poročila razvidno, temeljito povezani s tretjo prav zato, ker se je vsakršen izraz navezanosti na lasten jezik in tradicijo štel kot politična, protinacionalna manifestacija.

Prav v tem vprašanju pa tržaška škofija ni hotela popustiti. Osebnost in miselnost mons. Fogarja, ki mu je bila tuja vsakršna nacionalistična togost in ki si je skladno prizadeval, ne glede na popuščanje v perspektivi, za zaščito cele vrste individualnih in lokalnih situacij, sta gotovo imela svojo težo. Toda

<sup>7</sup> Faksimile dokumenta je v navedenem Klenovem delu, V, Va.

<sup>8</sup> NAW, cit., 027407.

težo so prav tako gotovo imela tudi druga dovolj vidna stališča: *Folium diocesanum* vsebuje vrsto opozoril o pomanjkanju duhovščine in potrebi po povečanju novih nastavitvev. Odstranitev množice slovenskih in hrvatskih duhovnikov bi ta že tako težaven položaj še poslabšala, saj bi tržaški škofiji odvzela ljudi, ki so bili edini sposobni skrbeti za duhovno pastirstvo zlasti na kraški planoti in v notranjosti Istre. In prav na tej liniji so vztrajale najbolj zagrizene skupine domačih fašistov in nacionalistov, ki jih je vlada pri teh prizadevanjih čedalje bolj odkrito podpirala, in ki so postopoma pridobile soglasje in podporo med samimi cerkvenimi dostojanstveniki in med italijanskim klerom v deželi. O tem zgovorno priča vedenje mons. Sirottija, apostolskega administratorja goriške škofije po odstopu nadškofa Sedeja, oktobra 1931, ko je odkrito podprl tisk v kampanji zoper škofa, dalje kritičnost in vztrajnost tudi v odkritem ovadstvu nekaterih italijanskih študentov teologije v goriškem semenišču, stiki posameznih duhovnikov s koprskim fašijem in prijave o »protiitalijanski« usmeritvi mons. Fogarja, ter končno osamljenost, v kateri se je, kot kaže, znašel mons. Fogar nasproti drugim škofijskim hierarhijam v deželi. Natančne sledi in znake o tem najdemo že pri pozornem prebiranju *Folium diocesanum*, zlasti v govorih na posameznih zborovanjih škofijske duhovščine, ki vsebujejo vrsto pozivov k enotnosti, sporazumu, medsebojni ljubezni, mimo narodnostnih in jezikovnih razlik. To dokazuje navzočnost globokih razdorov in nesoglasij med samimi duhovniki. Dramatičen dokument o tem je govor mons. Fogarja italijanskim bogoslovcem v Gorici, navzlic temu, da je preišljen in oprezen.<sup>9</sup> Po drugi strani pa je čedalje tesnejša povezava cerkvenih hierarhij z režimom slabila, če že ne rečemo izničila, vsak poskus resnejšega odpora v okviru lokalnih in omejenih okoliščin. Zavezništvo na državni stopnji, soglasna odobravanja režimskih »zaslug«, so dejansko osamili vsak poskus konkretne kritike in ga obsodili na neuspeh tembolj ker je bila vsaka kritika spričo splošne usmeritve svete stolice in cerkvenih hierarhij, že tako omejena le na taktično in metodološko področje.

Nasilna nacionalistična kampanja lokalnega fašizma, ki se je čedalje bolj stopnjevala v protislovanskem smislu, ne preseneča: v bistu ustreza miselnosti in kulturi meščanskega in malomeščanskega sloja, ki je v Trstu, tako kakor drugje po Italiji, sestavljal množično bazo fašizma. Potreba po ohranitvi kompaktnosti in kohezije v tem bloku je narekovala poudarjanje vseh tem in situacij, ki so utegnile zavreti njegov razpad: »izsiljevanje« italijanstva in nenehen nacionalističen *battage*, sta ustrezala prav temu smotru. Hkrati sta poskušala ovirati prebuditev in razširitev razredne zavesti ter nevarne povezave, ki bi spričo tega utegnili nastati med mestnim proletariatom, večinoma italijanske narodnosti, ter slovenskimi in hrvatskimi kmeti, k čemur je razločno težila ilegalna komunistična dejavnost. Jasno je, da je ta osnovna možnost izbire bila podvržena pritiskom in nadvladi vseh municipalizmov in topoumne nadutosti slojev in skupin, ki so desetletja gojili miselnost in kulturo vzvišenosti in paternalističnega zaničevanja okoliškega »kmetovalca«. To so bile skupine, ki so lastno kulturno šibkost in privilegije prikrivale na ta način, da so poskušale zbujati v množici neke vrste čustveno sublimacijo njenih frustracij in nesposobnosti v obliki domnevne vzvišene sfere patriotičnih in nacional-

<sup>9</sup> Dokaj verem izvleček je v *Piccolo* 17. maja 1934.

nih idealizmov. Fašistična opredelitev za nasilno raznarodovanje, za etnično ter jezikovno nasprotstvo ni ustrezala samo režimskemu in razrednemu značaju fašizma, pač pa je pomenila tudi sprejetje stališč najbolj topoumnega domačega provincializma, katerega je fašizem sam gojil. Toda razvoj v tej smeri je vseboval nekakšno notranje protislovje in tveganje nemajhnega pomena: etnično in jezikovno nasprotje je namreč cepilo cerkveno organizacijo na dva dela in s tem prizadelo glavnega zaveznika — tako ga je namreč označevala vsa režimska cerkvena politika — v prizadevanjih za brzdanje in podjarmljanje ljudskih množic.

Tega argumenta, skrajno obrambne narave, so se dejansko poskušali oprijeti mons. Fogar in njegovi somišljeniki: vse kaže, da je prav ta obrambni argument odvrnil krizo, ali jo je vsaj odložil za precejšnje število let.

»Najmočnejša zavora v rokah države bo v tej deželi vedno Kristusova vera; če bodo verniki užaljeni spričo znanih prepovedi, bo država zgubila to nepogrešljivo zavoro.«

»Prepoved, ne po zakonu, temveč dejanska prepoved mladinskih deških društev je privedla do tega, da je duhovščina zgubila možnost prepotrebne verskega in moralnega vpliva na slovansko mladino v deželi; tako se je zgodilo, da je manjši del mladine zapadel pregrehi, se tajno pridružil komunizmu in je naklonjen tudi Orjuni. Če bi cerkev še popuščala, bomo priče pravemu verskemu in moralnemu razkroju slovanskega prebivalstva.«<sup>10</sup>

Te ugotovitve so bile potrjene v govorih samih predstavnikov slovenske duhovščine, ki so bili blizu mons. Fogarju. Karel Ukmar je takole zaključil ciklus pridig maja 1931:

»Spričo lažnivih govoric, ki krožijo v zvezi z našimi pridigami, moram povedati, da se italijanska država nima ničesar bati, pač pa si lahko od njih mnogo obeta. V pridigah ne oznanjamo prevratnih idej, prav nasprotno. V njih razlagamo dogmatične resnice naše svete vere, zabičujemo spoštovanje cerkvenih in civilnih oblasti, priporočamo ljubezen in pravičnost do vseh, zvestobo v izpolnjevanju dolžnosti, vztrajnost in vdanost pri prenašanju vsakdanjih križev. Dokler revež posluša in se drži teh naukov, dokler moli in poje v lastnem jeziku, napolnjujoč cerkev do zadnjega kotička, kakor ste videli v tem majskega mesecu, se nimate ničesar bati, to vam zagotavljam: to so in bodo najboljši italijanski državljani. Toda če bo to ljudstvo zadelo nekega dne nesreča, da bo zapustilo cerkev, ali še huje, da bo iz nje iztrgano, tedaj, vam povem, bojte se ga, kajti odšlo bo pomnožit trume orkana, ki grozi prevreči obstoječi družbeni red ne samo tukaj, temveč v vsej Evropi in na svetu.«<sup>11</sup>

Ta dognanja je škof še močneje in vztrajneje potrdil v spomenici, ki jo je poslal puljskemu prefektu 15. avgusta 1935. Potem ko je nanizal vrsto nasilnih ukrepov in dejanj je takole zaključil:

»Naj Vaša ekscelencja presodi, kam nas bodo privedle te metode. Ljudstvo, ki ne gre več v cerkev, ker se tamkaj preveč zaostuje pritisk na rodni jezik, nasprotuje državi in cerkvi in ne bo nikoli dajalo domovini dobrih državljanov ter ne bo ljubilo Italije. Danes so stvari takšne, da lahko zatrdno povem Vaši

<sup>10</sup> Navedena spomenica mons. Fogarja državnemu tožilcu z dne 26. marca 1931, cit., 027572, 027568.

<sup>11</sup> Dokument je citiran v C. Schiffrer, Chiesa e Stato a Trieste durante il periodo fascista v »Trieste«, št. 58, nov.-dec. 1963, stran 5.

ekscelenci, da komunizem rovavi sredi dela istrskega prebivalstva, ki je že zapustil cerkev, ali pa jo zapušča iz zgoraj navedenih razlogov. Nikar naj Vaša ekscelencija ne reče kvesturi, da pretiram, kakor se je nekoč že zgodilo pod Njegovo ekscelenco Foschijem. Potem se je namreč sam prepričal o nasprotnem, ko je odkril, kaj se dogaja v dekanski občini v zvezi s komunistično propagando. V imenu ljubezni do domovine, ki odlikuje Vašo ekscelenco, Vas zaklinjam, da ponovno preverite vse vzroke tolikih opominov in svaril, izrečenih duhovnikom v veliko zgražanje vernikov... Če se Vaši ekscelenci zdi primerno, naj pošlje kopije te spomenice Njegovi ekscelenci Buffariniju Guidu ali načelniku vlade; s tem bi popolnoma soglašal, zakaj prepričan sem, da se njihove ekscelence ne bodo mogle odreči podpori Vaši ekscelenci, če bo šlo za popraviljanje nevzdržnega položaja, nadvse škodljivega domovini in režimu, kakršnega so ustvarili nekateri v veri, da je mogoče rešiti vse prek odprave zadnje slovanske besede, ali pa ker so zastrupljeni s sovraštvom do vere in se zato pod etiketo fašizma in raznarodovanja bijejo zoper cerkev. Namesto da bi dosegli, kar smo nameravali, asimilacijo Slovanov in njihovo ljubezen do Italije, dosegamo na ta način nasprotni učinek in potiskamo ljudi iz cerkve, komunizmu nasproti.«<sup>12</sup>

Ta utemeljitev ni bila taktična; taktičen je bil morda poudarek ne pa vsebina tega dokazovanja. Fašizem je v cerkvenih hierarhijah spoznal možnega zaveznika, ker so bile le-te za zavezništvo in za vlogo, ki jim jo je to zavezništvo prinašalo, sprejemljive. Gre torej za izid, ki ni pogojen samo objektivno, ki bi bil torej neodvisen od volje posameznikov. Vloga za vzdrževanje reda, ubogljivosti, vdanosti, spoštljivosti do socialnih hierarhij in oblasti je bila organska sestavina, predstavljala je sestavni del religije in krščanstva, kakršnega so zastopale italijanske cerkvene hierarhije. Tradicionalna religiozna posvetitev ideje o domovini in koncepta o realnosti naroda, sta sestavljala učinkovito podlago za vzajemni stik. Protislovje pa je dramatično in prodirno izbruhnilo v Julijski krajini, kjer je ubogljivost oblastem vsebovala nenehno nevarnost sprejetja ukrepov, ki bi zmedli, če bi bili pasivno uporabljeni, mrežo bogočastja in kompromitirali verodostojnost cerkve v očeh slovanskega prebivalstva. Mons. Fogar je to jasno razložil v številnih spomenicah, ne da bi se izogibal sklicevanju na naravno pravico slovanskih vernikov do uporabe rodne jezika. Toda gre za utemeljevanje, ki ga prav zaradi drugih premis o vlogi vere pri vzdrževanju reda in patriotizma, vedno spremlja priznanje zakonitosti asimilacijskega procesa in torej raznarodovanja »drugorodnih« ljudstev, čeprav naj bi se to uresničevalo postopoma in po zmerni poti. V spomenici državnemu pravdniku v Trstu, 26. marca 1931, je mons. Fogar jasno poudaril, da »verniki predobro vedo, da šteje cerkev rodni jezik za ljudsko naravno pravico... Če bi škof ali duhovnik popustil eni izmed navedenih postavk (uporaba slovanskega jezika v pastirskih opravilih) proti volji vernikov, tolikokrat izraženi samemu škofu, bi cerkve ostale prazne...«<sup>13</sup> Toda hkrati je povedal s posebnim poudarkom:

»Vsi veliki državniki uče, da je za asimilacijo drugorodcev potrebno: a) predvsem napraviti iz njih lojalne državljane, opuščajoč tudi učenje jezika; b)

<sup>12</sup> Navedena spomenica, 027439-40.

<sup>13</sup> Navedena spomenica, 027567-68.



učiti jih državnega jezika na tak način, da ga vzljubijo; c) vedno spoštovati njihove tradicije, ki ne nasprotujejo državnim interesom.«<sup>14</sup>

Med prebiranjem tega obsežnega dokumenta dobimo vtis, da gre pri škofu za neko vrsto globoke nedojemljivosti narave režima in vladajočih sil. Najbrž je ta vtis pravilen, vendar je le del celote: zakaj mimo te nedojemljivosti ostaja škofovo pojmovanje ujetnik vrednot, konceptov in miselnosti, ki mu ne glede na taktiko in previdnost, onemogočajo realno in radikalno načeti debato o fašističnem nasilnem postopku. Že vloga, ki je bila dodeljena veri, to je podpora »domovini«, vladi, državi, vloga za vzdrževanje reda in ohranjevanja socialnega sestava, je v temeljih spodkopavala vsako možnost resnega odpora režimskim ukrepom. Dne 5. aprila 1931 je mons. Fogar med blagoslavljanjem mestnih zastav pri Sv. Justu izjavil:

»Z današnjo blagoslovitvijo praporov julijskih mest namerava cerkev slovesno razglasiti obveznost zavesti, ki zadeva vse državljane brez razlike, in sicer da služijo s krščansko zvestobo domovini . . . Gospodje, ne pozabite nikoli: smo na mejah domovine, toda nismo na mejah cerkve, ki zahteva od vseh svojih sinov, razpršenih po vsem svetu, da so lojalni državljani in v svesti si svoje domovine — cerkve, ki daje državnim zakonom najvišjo avtoriteto, redu najboljša zagotovila, domovini največjo varnost. Na tem obmejnem ozemlju je pomembnost cerkve tem večja, ker je s svojo tisočletno izkušnjo dokazala, da zna povsod vzgojiti najboljše državljane domovine, tudi v najtežjih okoliščinah.«<sup>15</sup>

Nedvomno je mogoče v tem govoru zaznati vrsto opreznih razlikovanj: toda le-te so ostale nepopravljivo abstraktne, neizogibno podrejene in neuporabne. Ne samo zato, ker so se merile z nasprotno realnostjo in ker so se vrinjale v okolje, ki ni bilo razpoloženo, da jih sprejme in osvoji, temveč predvsem zato, ker je sama škofova misel sprejemala in predlagala vrednote in načela, v imenu katerih se je bil boj proti tem opreznostim in razlikovanjem, in v imenu katerih so bile zanikane. V maju 1927 je bila na Sveti gori pri Gorici svečana patriotska proslava. Samostanski gvardijan je ob tej priložnosti v navzočnosti mons. Fogarja imel govor. Gre za govor, ki je retorično napihnjnjen in ki se utegne dandanes kot dokument zdeti neuporaben in nečitljiv, vendar je iz njega razvidna razsežnost miselnosti in odnosa, ki sta omogočala vsakršen kompromis in popuščanje pri izvajanju fašističnega nasilja.

»Božansko hrepenenje, globoko kakor brezmejno prostranstvo, skrivnostno kakor globine oceana, se je vedno povezovalo s plemenitimi duhovi in se uteleševalo v velikodušnih prsih izbrancev, ki so spoznali celoten pomen domovine, ker so zaslutili njeno skrivnostno veličino in lepoto ter občutili njeno nadčloveško mogočnost in čar. Gre za hrepenenje, ki utegne imeti različne odtenke in izraze . . . toda v bistvu sloni na neuničljivem zakonu previdnosti, na ukazovalnem glasu matere narave. Zato pomenita brezbriznost ali nevtralnost do tega glasu pohabitev duše; boj ali delovanje proti temu zakonu sta enaka moralnemu samomoru, duševni izprijenosti. To patriotično čustvo je silno občutljivo in če ni razumljeno, ohromi človeško bitje, če ni gojeno in razvito po zdravih načelih vere in razuma, potisne državljana iz tira njegovega socialnega

<sup>14</sup> Prav tam, 027570-571.

<sup>15</sup> Vita Nuova, 11. aprila 1931.

poslanstva, ali ga celo pogubi... V zgodovini nad štirinajststoletnega obdobja je bila Italija napadana, poteptana, izkoriščana in oskrunjena, spremenjena je bila v področje eksperimentov in neskončnih egoističnih pohleпов ter političnih hrepenenj vseh človeških ras... Od tod trdna duša, značilna za domovinsko ljubezen italskih ljudstev, ljubezen, ki je povzdignjena v življenjsko načelo civilizacije v odpornosti proti povodnji divjih besov in plazov človeških in političnih vpadov, namenjenih zlomiti njeno etnično hrbtenico in ugasiti njegovega duha... Iz tega nečloveškega spopada izvira v vsem sijaju Previdnost, ki je spremljala to dušo in sij vedno naraščajočega blišča, ki se je moral povzpeti nad osuplo občudovanje sveta; to razodetje je doseglo svoj vrhunec v svetovnem spopadu, svojo veličastno sprostitev pa v fašistični revoluciji.<sup>16</sup>

V tej perspektivi je treba gledati notranje razdore med škofijsko duhovščino, usmeritev mons. Sirottija, ravnanje nekaterih italijanskih bogoslovcev goriškega semenišča, pripravljenost drugih škofijskih hierarhov v deželi na popuščanje in kompromise, ne glede na osebne šibkosti in koristi.

Mons. Fogar razvija v svojih pastirskih pismih misel, ki naj bi privedla k pomiritvi, poglobljeni verski dejavnosti, spravi in omtvičenju strasti. Toda njegova misel je bila vseskozi protislovna, zakaj navzlic vsemu je bila tudi ta nosilec načel in vrednot, v imenu katerih se je opravljala silovita praksa nasilstva; zakaj navzlic vsemu je bila nesposobna dejansko sprožiti razpravo o načelih, vrednotah in okoliščinah, v katerih je bila cerkvena organizacija globoko zapletena.

Zadeva mons. Fogarja odpira vrsto vprašanj in kaže na kompleks protislovij, ki se v vsej svoji razsežnosti pokažejo ob izbruhu vojne in okrutnih epizodah, ki to vojno spremljajo; na dan pride namreč globoka kriza v verskih konceptih in pastirstvu, uklenjenem, objektivno uklenjenem v starodavne in vkoreninjene razredne in oblastne interese.

Prevedla Milica Kacin-Wohinz

<sup>16</sup> V delu *Festa di eroi, Trieste-Gorizia nel XII' annuale della guerra. Trieste 1927, stran 27.*